

76. «Եւ յետ այսր ամենայնի պէսպէս պատուիրանաց շարքին իսկ սոցին բերեալ մատուցանէ ստեղծել, Ռոյ. Մար. Ա. էջ 296. Չեւաքին պատգամ լուսանցաբերութիւնը իրեն հարազատ ներմուծուած է բնագրին մէջ. կարելի էք արգելադր յոյն բնագրին ՏՏԵՓԱՆՈՎ ձեռնարկը լուսանցաբերութիւնը շարքին պատգամին շարքին կարծեմ գծաւարտութիւն չկայ. «պատկ. այս իմաստով համեմատէ միայն Ձեռն. «Հաւաք... ի գոյն բազումն պատկեալ կատար(ն) ... մինչեւ ի կատարած դռն իւրոյ... եւ իրեն շինի եւ վերանայ նա, ամենայն շինուածն պատկի եւ կատար(ն) էջ 5—6. Ինչպէս լուսանցքի ուղղութիւն հոս նշանակէ Ձեռն. «Պատգ. էջ 349, անհարազատ է «Ստեղծել հրէից առնեն զքաղաք, եւ առնուն յաւարի զգաւառս միմեանց», բնագրին ունի «տեղի զքաղաքս եւ առնուն յաւարի զգաւառս»:

(Հարաւանիք)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄԱՅԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

Պրոֆ. Ն. Յ. ՄԱՌԻԻ նոր ուսումնասիրութիւններ:

(Հարաւանիք)

Բ. 1. Два афетических суффикса -to (-ti > -t) в грамматич. древне-армянского (хайского) языка. — 2. Афетическое происхождение хайского языка, беран роз. — 3. Афетические элементы в языке Арменіа I. — 4. Сирійское происхождение хайского языка. dambarag (occeyarij); жогина; скенж. — 5. Еще о словѣ «чечеби» (къ вопросу о культурномъ значеніи курдской народности въ исторіи Передней Азии. (1—3 պրահները արտաստութիւններ Պետերբուրգի գիտութեանց ձեմարանի տեղեկատուից. 1—2ր 1910 թ., իսկ 3ր 1911: 4—5 պրահները արտաստութիւններ ուսումնական հնագիտական ընկերութեան Արեւելեան բաժնի Երեսմասկարանից, հատոր Ի, 1911, բաղրն էլ՝ Ս. Պետերբուրգ:)

Ինչպէս վերեւ ասեցի, Պրոֆ. Մարի. Մառն առնուր հայութեան լայն շրջաններում կապուած է գլխաւորապէս Ննիի պեղումներին հետ: Բայց կայ գիտութեան մի այլ ճիւղ, ուր նա աւելի երկար ժամանակ ու կրնալի յամառութեամբ աշխատում է եւ ուր նրա մանրագին խոզարկութիւնները ձգտում են յեղաշրջելու ընդհանուր ձանաչուած մեծագոյն ձգնարտութիւնների հիմունքները: Այդ ուսումնասիրութիւնները գալիս են յոյս սփռելու հայկական անցեալին տրեւից աւելի լայն սահմանների մէջ. եւ եթէ եզրագիտութիւնները չգրաւեն, Պրոֆ. Մարի. Մառնի պիտի աշղոյթի նոր կատարումների հիմնադիր հանգիստաւոր լեզուագիտութեան պէս մի պատկառելի եւ արգէն մեծ արդիւնքներով պար-

ծեցող գիտութեան մէջ: Սակայն այդ աշխատութիւնները շատ քիչ են ծանօթ նոյն իսկ հայկական բանասիրութեամբ պարագլուներին շատ շատերին, գրեթէ նոյնչափ քիչ են ծանօթ եւ եւրոպացիներին: Վերջինիս պատճառը անշուշտ այն է, որ Պրոֆ. Մարի. Մառն հետազոտութիւնները հրատարակուում են գրեթէ բացառապէս ռուսերեն լեզուով, որ ընդհանրապէս քիչ է ծանօթ Արեւմտեան Եւրոպայի գիտնականներին:

Հարիւր տարուց աւելի է որ համեմատական լեզուագիտութիւնը ոչ թէ միայն որոնում է կենդանի եւ մեռած լեզուների դասակարգութեան ու լեզուների զարգացման օրէնքները, այլ լեզուի օգնութեամբ ձգնում է բացատրել մարդաբանական ազգագրական եւ պատմական բարդ խնդիրները: Բաւականի չըզուութեամբ հնարաւոր է եղել գծել լեզուների ընտանիքների սահմանները, մանաւանդ շատ բան է արուած հնդեւրոպական կողմած խմբի լեզուների ուսումնասիրութեան համար: Հիմնուելով Ս. Գրքի ազգաբանական բաժանման վրայ՝ յաճախ հնդեւրոպական անունն կից հայտնաբերուած գործ է անուում յարեթեան անունը: Եւ հայերեն լեզուն էլ, որպէս հնդեւրոպական, միշտ, ոչ միայն մեր գրական ազգային աւանդութեան հիման վրայ այլ եւ լեզուագիտութեան մէջ ձանաչուել է նշանակէ յարեթեան:

Սեմական լեզուների ընտանիքի սահմաններն էլ մինչեւ վերջերս կարծես նշանակէ որոշակի պարզուած էին: Միջագետքի ու կից երկրների մէջ կատարուած պեղումները երեւան հանեցին բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնց ուսումնասիրութիւնը հնագետէ աւելի ընդարձակում էր մեր ծանօթութիւնը սեմական լեզուների հնագոյն ներկայացուցիչների հետ, եւ այդ միջոցով ստացան եզրակացութիւններ նախորդ լեզուագիտական սեսութիւններին կարծես չէին հակասում: Լեզուների մի մեծ եւ բազմաճիւղ խումբ, այն է՝ հովիտի լեզուների գէպի հարաւ տարածուող ազգութիւնների լեզուները ձուում էին մի հանելուկի պէս, անբացատրելի, ամեն խոշոր դասակարգութիւնից դուրս. դրանք հնդեւրոպական խմբի մէջ չեն կարող դասուիլ, ոչ էլ կարծես որեւէ ազգացական կապ ունին սեմական լեզուների հետ, եւ շատ աւելի քիչ՝ տուրանական հետ: Գիտնականները կողիացնում էին այդ վրացական լեզուները ուրիշ խմբից ու սովորաբար կոչում

էին մի ընդհանուր «կովկասեան», անորոշ անունով:

Պրոֆ. Մառը իւր նախորդների ունեցած կարծիքները հիմնովին վերաստուգութեան ենթարկեց, աւելի ու աւելի խորանալով իր նիւթի մէջ, ուսումնասիրելով ոչ միայն այժմեան եւ անցեալ գրական վրացերէնները, այլ եւ բազմաթիւ գաւառաբարբառները: Նաեւ ստիպուած է եղել ինքը այցելել վրացաբանի վայրեր ու տեղն ու տեղը նիւթեր հաւաքել: Միաժամանակ նա ղեկավարում էր նշնպիսի անխնայութեամբ սեմական լեզուների ուսումնասիրութեամբ: Այդ աշխատութիւնները սկզբում հնարաւորութիւն տուին նրան աւելի մտիկից լուսաբանելու սեմական, մասնաւորապէս ասորերէն լեզուի եւ գրականութեան աղիցցութիւնը հայկականի վրայ, ապա սեմական, վրացական եւ հայկական արմատների եւ քերականական ձեւերի համեմատութիւնները թեւաբացին նրան կազմելու մի նոր լեզուագիտական ընդարձակ տեսութիւն, որ խորին կերպով տարբերուում է եղածներից:

Պրոֆ. Մառը վրացական եւ սեմական լեզուների մէջ գտնում է ազգակցութիւն, ճշմարիտ է՝ ոչ այնչափ սերտ, որչափ կայ ասորերէնի, ասորերէնի, արամեանի, հրեաների մէջ, բայց կրկին բաւականին մերձաւոր՝ եւ այդ պատճառով առաջարկում է վրացական լեզուները դնել եմէ է ոչ անմիջապէս այն շարքում, ուր սովորաբար գրուում են սեմական կոչուած լեզուները, գտնէ մի այլ խմբի մէջ, որը իր նախահօր միջոցով կապուած է անմիջապէս սեմական նախահօր հետ: Վրացական այժմեան լեզուները ոչ թէ եղբայրներ են արաբերէնի, ասորերէնի, այլ՝ այսպէս ասած՝ հօրեղբօր որդիք, եւ եթէ Ս. Գրքի հետեւողութեամբ, վերինները կոչուում են սեմական, առաջինները, վրացականները պիտի կոչուեն յաբեթեան, իսկ բոլորը միասին Նոյեան ընտանիք, որի մէջ հնդեւրոպացիք անջ չունին:

Պրոֆ. Մառը գտնում է որ Թաբեթեան (վրացական) ցեղերը հնում տարածուած էին շատ աւելի դեպի հարաւ եւ արեւմուտք, քան թէ հիւսիս, Միջագետքի, Եդոմայիսի եւ Կապադովկիայի ուղղութեամբ, եւ թէ եւ գրաւք ազգերի գաղթականութեան միջոցին, դեռ Բերիտասի ծնունդից առաջ, շատ առաջ, եւ էին մզուած դէպի հիւսիս, դէպի Սեւ ծովը (Պոնտոս) եւ Կովկաս, այնուամենայնիւ դրանց լեզուի եւ քաղաքակրթութեան հետքերը մնացել են այն ազգերի մէջ, որոնք եկել

բռնել են դրանց սկզբնական հայրենիքը, օրինակ՝ հայերի եւ քրդերի մէջ: Այդ պատճառով նա յաճախ հայկական այս կամ այն բառի կամ քերականական ձեւի բացատրութիւնը որոնում է ոչ թէ հնդեւրոպականի, այլ «յարեթեանի», (ասել է՝ վրացականի) մէջ եւ պնդում է որ փոքր ասիական եւ իրանական լեզուների առանձնատկութիւններից շատերը մեկնելիս՝ չէ պէտք է աչքից բաց թողնել «յարեթեան», ազգեցութեան դերը: Եւ որովհետեւ Պրոֆ. Մառը ստիկ չոր ու ցամաք լեզուագէտ չէ, այլ լեզուի նայում է որպէս հին քաղաքակրթութեան խօսուն մնացորդների, այդ պատճառով նա իւր լեզուագիտական երթարկութիւնները աւելի առաջ է տանում եւ նրանց հիման վրայ քաղաքակրթական պատմութեան հիմնական հարցերն է մէջ բերում ու ձգտում լուսաբանել: Այս տեսակ լայն պատմագիտական իմաստասիրական ձգտում նկատուում է գրեթէ իւրաքանչիւր նրա գրուածքի մէջ, եւ վերջին ժամանակներ լոյս ընծայողներից կարելի է մատնանշել օրինակ՝ Վաթմանգեղոսի արարական թարգմանութեան հրատարակութեանը կցած առաջարանը եւ մանաւանդ «չեւբեինի», մասին մի քանի ամիս առաջ ապագրուած ընդարձակ յօդուածը: Լեզուագիտական որոնումները բերում են Պրոֆ. Մառին այնտեղ, որ նա պնդում է թէ հին Հայաստանում գրաբարի կից, որը մի ժամանակ «ոչ միայն գրաւոր, այլ եւ կենդանի լեզու էր, դոյութիւն ուներ եւ մի այլ լեզու, այժմեան հայերէնի անմիջական նախահայրը: Այդ պատճառով, ամեն շփոթութեան առաջն առնելու համար, լեզուագիտական աշխատութեանց մէջ հարկաւոր է համարում աւելի ճիշդ տերմինաբանութիւն հաստատել», ուստի օգտուելով եղած տերմիններից՝ «հայկական», անունը գործ է ածում այժմ արդէն մեծած իսկ «արմեական», մինչեւ մեր ժամանակները դեռ ապրել չարեանալոց լեզուի համար: Նա ենթադրում է որ «արմեական» լեզուից՝ «հայկականի», մէջ են մտել բազմաթիւ սեմական եւ յաբեթեան բառեր: Այսպէս օրինակ՝ «ղամբարան», բառի համեմատութիւնը «դամբան», բառի հետ Պրոֆ. Մառը շատ կասկածելի է գտնում, իսկ որեւէ առնչութիւնը յունական τὸ μύθος (Հայկական Մեծ բառգիրքը) հետ քաղաքակրթութեան մեծում է եւ առաջարկում է համեմատել ասորական ܡܝܬ ܕܥܐ (կամ ܕܥܐ) բառի հետ, որ Pognonը գտել է մի ասորի արձանա գրութեան մէջ (Inscr. sémit. de la Syrie etc.

Paris, 1907, էջ 89) եւ նշանակում է “սահարների տուն”, (գերեզմանի իմաստով), դամբ (< *դամբ) = ܕܡܒ, իսկ աս-րան = պարսկ. -dān = ասոր. ܕܢ, “տուն”, “դամբարան”, բառը ուշ է երեւում “Տայերենի”, մէջ եւ պէտք է որ ասորական ազդեցութեան ներքոյ մտած լինի “արմեներենի”, մէջ, Հասարակ ժողովրդի բերանը, եւ վերջը միայն սնցել է “Տայերենին”:

Яфетические элементы въ языкахъ Арменіа I. — Պրոֆ. Մառը փնտռում է երկին, երկաթ, արծաթ, հարիր բառերի ծագումը: Դեռ Օ. Հոբազերը ուզեցել է ցոյց տալ որ երկաթ կազմուած է արծաթի նմանութեամբ եւ ինչպէս ոսկի եւ պղինձ ներս է մտել Կովկասեան լեզուներից Տայերենի մէջ: Պրոֆ. Մառը այս “ներս է մտել”, արտայայտութիւնը ճիշդ չէ գտնում, որովհետեւ “Տայերեն”, եւ “արմեներեն”, կարող էին այլ բառերը վերցնել ոչ թէ “Կովկասեան”, այլ տեղական հին յարեթեան լեզուներից: Ինքը քննում է, իր գտած լեզուագիտական օրէնքների համաձայն, այդ բառերի պատմութիւնը եւ “Երկին”, բառի արմատը համարելով rkn՝ համեմատում է վրացական rkina (երկաթ) եւ ուրիշ, նոյն խմբի լեզուների նման բառերի հետ (ձան. rkina - դանակ, erkina - երկաթ) rkn արմատը հասցնում է rēkn եւ աւելի հին *hēkn արմատին որ համարում է նաեւ սեմական լեզուներին յատուկ: Այս ցոյց տալով որ նոյն արմատից ծագած բառը հրէերենի մէջ նշանակում է “Երկնակամար”, աւելի ճիշդ “կռած կոփած”, (երկաթ) եւ որ ձաներենի մէջ էլ erkina գործ էածում է երկնքի իմաստով, Պրոֆ. Մառը պնդում է որ վրացերենի rkina բառը կապ ունի ոչ թէ հայկ. երկաթ, այլ երկին բառի հետ: — Հայկ. արծաթ բառը (էրծաթ — գաւառաբարբառների մէջ) (< *vert-ād) նա ազգակից է համարում քարթ. վերցիլի բառի հետ եւ նոյնպէս ոչ թէ հնդեւրոպական, այլ յարեթեան -աթ նրա իգական սեռի վերջաւորութիւն է: Իսկ երկաթ բառի մէջ աթ արմատական մասն է, ոչ թէ վերջաւորութիւն: Առանձնացնելով և (ինչպէս erkina — rkina), սացում է -րկաթ արմատ: Այս ապացուցանելով որ “Տայերենի”, մէջ ը յաճախ փոխում է շ, այդ արմատին շկաթ ձեւն է տալիս եւ համեմատում է սեւ. յերենի շկր արմատի (կռել) հետ (Էւ-շկադ-ի, լր-շկադ-ի կռած, դարձած) եւ սուրբ-կայերեն լեզուի ճկադ (բեւեռ ցցել) արմատի հետ

(ձաներէն՝ մե-ճկադ-երի, կոփած), վրացերեն -ճեղա (կոփել): Ուրեմն Տայերեն երկաթ իսկապէս նշանակում է “կռած կոփման իր”, — եւ չէ պիտի համեմատուի վրաց. ըկինա բառի հետ, այլ ունի իր յատուկ անցեալը: Հարիր բառը Պրոֆ. Մառը մերձեցնում է (միջին ը = շ) *հաշիր, սաներեն աշիր (100) բառի հետ:

Մի այլ հետազոտութեան մէջ (Яфетич. происхождение хаичаго еррун) Պրոֆ. Մառը բողբոսում է Hübshmannի առաջարկած համեմատութեան դէմ, որը նա մի խրատական օրինակ է համարում նմանահնչուն բառերի կուտակման առանց հնչւնւարանական աստատի պարզաբանութեան, առանց հիմնուելու ուրիշ ազգակից լեզուների հետ հայկական, լեզուի հնդեւրոպական մասի ունեցած կանոնաւոր հնչւնական յարաբերութիւնների վրայ: Նա Տայերեն երբան բառը համեմատում է ոչ թէ հնդեւրոպական, այլ յարեթեան արմատների հետ: Նախ եւ առաջ բերում է քարթուեական պիրի բառը, որը սուրբ-կայերեն բարբառի մէջ պիզի ձեւն ունի, իսկ սաներենի մէջ պիւլար, ուր լ ծագել է րից: Իսկապէս սաբալ-կայերենի մէջ ըստ լեզուական օրէնքի պիտի լինէր *պերե, նոյնպէս եւ սաներեն պիւլար, բայց քարթ. ազդեցութեան շնորհիւ ին մնացել է: Պիւլարի մէջ ար յոգնակիի վերջաւորութիւն է, որի հնագոյն ձեւը հնուում էր ան, ուրեմն այդ բառի նախնական սեւաներէն ձեւը պիտի լինէր պերան որի հետ պէտք է համեմատել հայկական երբանը, ուր նուր պ պի. խուել է ը “արմենական”, լեզուի ազդեցութեան տակ: Այդ նոյն պիր արմատը գտնում է Պրոֆ. Մառը եւ միկաց բառբառի պրուկ (պրուկ < *պիր-ուկ) ի մէջ — ափ, եզր (ծովապուկ) իմաստով, ինչ իմաստ որ այդ արմատը ունի բոլոր յարեթեան լեզուների մէջ: Ու պրուկ նոյն երբան բառի հետ ազգակցութիւն ունի, նա մանաւոր է անում Նոր-Նախիջեւանի պերան բառը:

Պրոֆ. Մառը ոչ թէ առանձին հայկական բառերի արմատները որոնում է յարեթեան եւ արան ազգակից սեմականի մէջ, այլ եւ հայկական երբանական-բառակազմութեան նշանակների գաղտնիքը երբեմն որոնում է յարեթեանի մէջ: Այսպէս նա հայկական -տն (-տի) > -տ) ածանցները համարում է յարեթեան (Два Яфетич. суффикса -te -ti > -t въ грам. др.-арм. яз.): Գրաբարի մէջ այդ ածանցը նա գտնում է երկու դեպքում:

վրացերենի կերպի (հեթանոսական աստուած, կուռք, յամառ, հեթանոս) բառերի մէջ Այդ նոյն արմատը սաներենի մէջ դարձել է *դերմ-եթ* կամ *դերը-եթ*, տուգալ-կայներեն դորմ-ռութի, վրացերեն՝ սաներենից փոխառած ղմեր-թի — բուրն էլ միշտ «Աստուած», իմաստով։ Այդ կերպ արմատիցն են քուրդերենի մէջ ծագել չելեր եւ չելերի (իրեն չելեր — Աստուհե-տեռ) չելերի բառի մնացած բոլոր կրօնա-կան եւ ընկերական նշանակութիւնները մշա-կուել են քրդական լեզուի մէջ ծաղաբերից շատ առաջ, առաջ քան քրդերի լեզուն իրանա-ցել է։ Ծաղ-ծաղ դարերում թէ չելեր եւ թէ չելերի քրդերենից մանուս են իրենց բոլոր պարաստի նշանակութիւններով փոքր. ասիա-կան սելուկները լեզուի մէջ, բացի կրօնական-դաւանաբանական նշանակութիւնից, քրդերի մէջ չելեր աստուած պաշտողի, այն է՝ չելերի բառի հին, կրօնական իմաստով գործ է ածուում այժմ եզդիի կամ եզդիի բառը, որը ծագել է քրդական ի վերջապետութեան օգնութեամբ եզդի պարսկական ձեւով (Աստուած) բառին հա-մապատասխանող մի նախնական ձեւից, «Չե-լէրի», ոչ թէ քրիստոնէական, այլ հեթանո-սական շախարհից է անցել սելուկներին փոքր-Ասիայում։

Այդ բառի հետ կապուած հեթանոսա-կան հաւատալիքները մնացած են մինչեւ այժմ քրդական եզդիի աղանդի մէջ, որոնք հետազոտութեան լաւագոյն չէնքը նուիրուած են բոլոր այն փաստերի զուգադրութեանը, որոնք ապացուցանում են որ անվիճելի ներքին կապ կայ մի կողմից՝ եզդականութեան եւ Ասյաու-տանի պաւլիկեան (եւ վերջինիս ճիւղաւորու-թիւնների՝ այն է՝ թոմարիցցոց, թուլայլեցցոց եւ այլն, նաեւ թրակիայի՝ չորմիլներէ, ուս-մուլներէ) կրօնական շարժման մէջ, միւս կող-մից՝ միւսնոյն եզդականութեան եւ մահմադա-կան դերվիշականութեան մէջ, «Քրդերի հե-թանոսական պաշտամունքը թէ քրիստոնէական եւ թէ մահմադական ուղղափառ եկեղեցիների մէջ ծագած կրօնական շարժումների հաւանա-կան խմբերն են, եզդականութիւնը ազգացու-թիւն ունի եւ Միջագետքի սաբէականութեան եւ առհասարակ բունի պաշտամունքի հետ եւ ինքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի անմիջական մնացորդ յարեթեան հին տեղական կրօնի, որի յատուկ աստուածութիւնն էր Չելերը, քրդա-կան ազգութիւնը ժամանակի ընթացքում փո-խել է իր լեզուն, ընդունել է իրանական

բարբառը, բայց նրա մէջ պահպանուել են հին հաւատալիքները եւ համայնքը հին յարեթեան չելերի անուան փոխարէն, կուռք է արդէն իրանական եզդիի անունով, որը, ինչպէս վե-րեւ ասեցինք, նախորդ բառի ստի թարգմանու-թիւնն է։

Այսպիսով որոնք, Մառը այնպիսի խոշոր պատմական երեւոյթները, ինչպէս թոմարիկե-ցոց եւ թուլայլեցցոց կրօնական շարժումներն են Հայաստանում կամ դերվիշականն է տաճիկ-ների մէջ, հակառակ է բացատրելու հին տե-ղական, յարեթեան աշխարհայնացքների վե-րապրումներով, դարեւիք է վիճելի համարել նրա մի քանի թեզուագիտական մորձեցումներն ու համեմատութիւնները կամ համաձայնուել նրա հետ այնտեղ, ուր խօսուած է եզդականութեան ունեցած անմիջական ազդեցութեան մասին Հայաստանի եւ Փոքր-Ասիայի քրիստո-նէական ու մահմադական շրջանների վրայ, բայց անկարելի է վերին աստիճանի ճիշդ եւ արդիւ-նաւէտ համարել նրա հետազոտութեանց գործ դրած մեթոդը։ Այդ խուզարկութիւնները աշ-խատում են ի նկատի առնել հին տեղական աւանդները ոչ միայն թեզուագիտական, այլ եւ մանաւանդ հասարակական, կրօնական, անտե-սական երեւոյթները լուսաբանելու համար։ Անշուշտ մեր երկրի եւ Փոքր-Ասիայի պատմա-կան անընդհատ զարգացումը ենթարկուել է քանիցս անգամ քանդակի եւ խաղաղութեան շնորհիւ արտաքին գաղութների, բայց գուցէ ոչ մի այլ երկրում հին քաղաքակրթական ստա-ցութեանը օժտուած չեն եղել յամառ կենսու-նակութեամբ այնչափ, որչափ այստեղ։ Նորեկ ազգութիւնները այստեղ միշտ իւրացրել են տեղացիների անտաքական-հոգեբանական աշխարհից այնքան բան, որ այդ գաղութների շնորհիւ զարգացման ընթացքը միայն մի առ ժամանակ կանգ է առել, ոչ թէ բոլորովին ընդհատուել է գնացել։ Թող չընդունուի որոշք. Մառի չելեր բառի մերձեցումը անմիջապէս *kerob (հայե-րեն կերպ) բառի հետ, այլ առելի հաւանական ճանաչելու դրա ազգացուցութիւնը արամեական չալլալ, կամ չլլալ (պատկեր, կուռք) բառի հետ, անվիճելի է մնում չելեր աստուած պաշ-տամունքի տարածուած լինելը եզդական լեզ-ւներից միւսին։ Չէրին Միջագետքը, Թուր արա-կոսանքի ենթարկուի մեր պաւլիկեանների կամ մահմադական դերվիշների անմիջական կա-պացուցութիւնը քուրդ եզդների հետ, արդէն

դժուար է հերքել զրանց բոլորի կախումը գաղութներին նախորդող հին սեղանական կրօնական մտաշխարհից¹։ Ապագայում կարող են չհամաձայնուել Պրոֆ. Մառի հետ թե «այժման հայկական գաղափարաբանները առաջ են եկել հայկական (հնդեւրոպական) լեզուի կառուցվածքը արմենականի կողմից»²։ Հետհետեւ անվիճելի է մնում, որ այժման հայերենի շատ բառերի եւ բերականական ձեւերի գաղափարը պիտի որոնել նախահայերենի մեջ³։ Հետագոտութեան այն եղանակը, որ աչքի առաջ է ունենում մերձաւոր ժողովրդական կենտրի, մերձաւոր հնութեան բոլոր միացողները եւ վերադարձները նոր երեւոյթների մեջ, խոստանում է նոր լոյս սփռել որ ունեցած ամբողջ պատմական հասկացողութեան վրայ։ Եւ յարեթեան տեսութիւնը՝ ընայելով երբեմն իր հասկանալի ծայրահեղութիւններին, խոստանում է խորը լոյս սփռել այնպիսի երեւոյթների վրայ, որոնք մինչեւ այսօր մնում էին առանձնալի, ընդհանուր պատմական աշխարհահայեցողութիւնից անջատուած, կտրուած, եւ պիտի միայն ցանկանալ, որ շուտով լոյս տեսնի Պրոֆ. Մառի ընդարձակ աշխատասիրութիւնը, ուր ի մի ամփոփուած եւ մէկ մեծ սխտեմի պիտի վերածուած լինին բոլոր այն մանր հետազոտութիւնները եղբակցութիւնները, որոնք մինչեւ այսօր այս կամ այն առիթով լոյս են տեսել։

ՍՏ. ԱՆԻՍԻՆ

1 Պրոֆ. Մառի հետազոտութիւնը լեզվագրում է ինչ մի քանի խորհրդածութիւններ մեր ԱՄԱՏԻԱ աստեղահանութեան պաշտամունքի մասին։ Արշաթ ինչ յաջողուեւ է զիտել, այդ պաշտամունքի մէջ ու թե իրանական տարրեր պիտի որոնել, այլ զիտաւորապէս հին սեղանական, նախահայերէնական, կամ, ըստ Պրոֆ. Մառի անբովարձութեան, յարեթեան Դրաւ հետ եւ կապուած է եւ լուսնի, եւ ծառերի պաշտամունքը, ինչպէս կարծես թէ կապուած է եղել «հեթանոս» պաշտամունքի հետ։ Հետազոտական է որ վտայական լեզուների (սուսերենի, քաներենի, վրացերենի) մէջ համարմատ քառերը (Պլատոնի իմաստով) ու նրա իրական վերաւորութիւն (եթ, ոթ)։ Արամայ շէշմ (կերպ, կենպ) բառը մարմնացում է Կիպելլա Փղը-Արիական, մառաւոր պաշտական մեծ աստուածուհու անուն հետ։

ՀԱՅ ԱՐՈՒՆԴՆԵՐ, Ժողովրդական հայ երգիչներ եւ տաղասարք։ Հաւաքեց Տոգատ Եպս. Պալեան։ Հատոր Ա. Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1911, 8¹, էջ 288։ Գինը՝ 2-50 Քր. — 1 բուրջ։

Քանի մ'անգամ ձեռնարկած էր Պալեան յորապէս հաւաքման հրատարակութեան մերթ Բիրալին եւ մերթ Արեւելեան Մամուլի երբեք մէջ, բայց միշտ ընդ հատուածման։ Այժմ աւելի ճիշտ սկսած է լոյս հանել զայն հատոր հատոր, դարձեալ այբուբենական կարգով՝ ըստ սկզբնաւորութեան անուան երգիչներու։ Աւարտուած մէջ մէջ ձեռք առի Ա. հատորը, որ կը բովանդակէ «Ա», նշանագրով սկսող երգիչներն (տաղասարք եւ աշուղ) անոնց մասին համառօտ կենսագրական ծանօթութիւններով եւ հրատարակութեամբ տարցնելու։

Եթէ Ա. նշանագրով սկսող անուանք տուած են արգէն իբր 300 էջով հատոր մը, ամբողջ գործը այս ծրագրով հազեւ թէ 5 հատորի մէջ ամփոփուի, որպէս ինչ էր որ հրատարակիչը անընդհատ յառաջ վարել գործը, եւ շուտով ի լոյս ընծայել ամբողջ հաւաքումը։

Ներուի մեջէ հոս քանի մը խօսք գործոյն ծրագրին եւ այլ հանգամանաց մասին առաջին հատորին առթիւ։

Ընտարած յօրինուածութիւնը այսպիսի նիւթի մը համար, ուր ժամանակագրական կարգ շատ դժուար է պահպանել՝ լաւ է։ Բայց կարեւոր էր զանազանութիւն հին եւ նոր երգիչներու՝ գոնէ ընդհանուր բաժանմամբ մինչեւ ժել դար եւ ժել—ի դար։

Այսու ընկանաբար տարբեր գաղափար պիտի տրուէր ընթերցողի։ Այս պաշտօնը չի կրնար կատարել պարզ ցանկ մը, գրեթէ վերջը, եթէ երբեք խորհուած է այսպէս հաւաքելն։

Կէսի մ'ալ կ'ուզէինք մտադիր ընել։

Հաւաքելն ներս առած է իւր հաւաքման մէջ այն ամէն տաղերը, որոնք իւր ձեռքը հասած են։ Այս սկզբունքով նաեւ այնպիսի տեղ գտած են հոս, որոնք այլուր տեսնուած են աւելի անգամներ տարգրուած են եւ ամէն տաղասիրի մատչելի են ամփոփ հատորներու մէջ (այսպէս Կ. Կոստանեանցի, Գ. Ալիբեկեանի, Ա. Տեւրեանի եւ այլոց ծանօթ հաւաքութեան)։ Այս ծրագիրը consequent չէ ըստ մեզ եւ ոչ գովելի։ Եթէ գիտուէր տալ լիակատար ժողովմանը մը հայերէն քոլոր տաղերու, օրինաւոր էր այս եւ անհրաժեշտ։ Բայց այսպիսի միտք մը չէ պաշտուած հաւաքելն, ինչպէս կը տեսնուի. Կոստանեանցի, Գ. Ալիբեկեանի, Ա. Տեւրեանի եւ այլոց ծանօթ հաւաքութեան, որ ուրիշ շատ աւելի արհեստներու ունի, քան որ հաւաքելն իւր գործոյն համար